

Віра Явір

ПРОБЛЕМИ В СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У КОНТЕКСТІ ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

Досліджуються основні проблеми в сфері забезпечення прав національних меншин у контексті євроатлантичної інтеграції України. Автор розглядає недостатнє законодавче та інституційне забезпечення захисту прав національних меншин, політизацію питань захисту мов національних меншин та забезпечення освіти мовами національних меншин. Хоча захист прав національних меншин в Україні на законодавчому рівні відповідає світовим та європейським стандартам, існує потреба у вдосконаленні конкретних політико-правових та інституційних механізмів забезпечення прав національних меншин та їх реалізації. Відтермінування розв'язання цих проблем не лише викликає політичні дискусії в середовищі національних меншин та внутрішні конфлікти, а й провокує загострення відносин зі сусідніми державами, які намагаються на підставі начебто дискримінації Україною національних меншин загальмувати євроатлантичний поступ держави.

Ключові слова: *етнополітика, національні меншини, євроатлантична інтеграція.*

Yavir Vera. The challenges of national minorities' rights protection in the context of Ukraine's Euro-Atlantic integration. The challenges of national minorities' rights protection in the context of Ukraine's Euro-Atlantic integration are studied. The author considers insufficient legislative and institutional support for the protection of the rights of national minorities and studies the politicization of the issues of protection of the languages of national minorities and the provision of education in the languages of national minorities. Although the

---

Явір Віра Анатоліївна – доктор політичних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

protection of the rights of national minorities in Ukraine at the legislative level is in line with world and European standards, there is a need to improve specific political and legal and institutional mechanisms for ensuring the rights of national minorities and their implementation. Delaying the resolution of these problems not only provokes political discussions in the environment of national minorities and internal conflicts, but also provokes aggravation of relations with the neighboring states, which try to slow down the Euro-Atlantic progress of the state on grounds of national minorities discrimination by Ukraine.

Key words: *ethnopolitics, national minorities, Euro-Atlantic integration.*

У лютому 2019 р. до Конституції України були внесені зміни щодо стратегічного курсу на членство України в ЄС та НАТО і євроатлантична інтеграція стала невід’ємною, щоденною складовою не лише зовнішньої, а й внутрішньої політики держави. Однак у сфері етнонаціональної політики України, зокрема в сфері забезпечення євроатлантичних стандартів захисту прав національних меншин, Україні доведеться розв’язувати низку проблем для успішного продовження євроатлантичного поступу.

Співпраця з НАТО – у межах ПДЧ або партнерства, як у випадку з Україною, передбачає запровадження вищого рівня дотримання демократичних стандартів забезпечення та реалізації прав національних меншин. ПДЧ і партнерство кожна країна наповнює власним змістом, залежно від питань, які їй необхідно вирішити, або реформ, які необхідно здійснити, щоб наблизитися до стандартів НАТО. В 2002 р. було затверджено План дій Україна – НАТО, в якому визначаються стратегічні цілі і пріоритети України для досягнення повної інтеграції у євроатлантичні структури безпеки і для створення стратегічних рамок для співпраці Україна – НАТО. Серед принципів політики та безпеки – зобов’язання України з метою більш тісної євроатлантичної інтеграції проводити внутрішню політику, яка базується, зокрема, на повазі до прав національних та етнічних

меншин та недискримінації за політичними, релігійними або етнічними ознаками, що означає забезпечення адаптації чинного законодавства для втілення зазначеної політики [1]. Для досягнення цих принципів і цілей Україна щорічно розробляла цільові плани, які в 2009 р. замінили річні національні програми співробітництва Україна – НАТО.

На відміну від НАТО, що є військово-політичним об'єднанням, Європейський Союз за інтеграційною суттю є економічно-політичним об'єднанням, тому сформував власні, більш чіткі стандарти захисту прав національних меншин, забезпечення яких вимагає від кожної країни-кандидата на вступ. Вони знайшли відображення в Копенгагенських критеріях, згідно з якими кандидати на вступ до ЄС повинні продемонструвати: 1) стабільність інститутів, що гарантують демократію, верховенство права, повагу до прав людини, повагу і захист національних меншин (політичні критерії); 2) наявність дієвої ринкової економіки і здатність витримувати конкурентний тиск і дію ринкових сил у межах ЄС (економічні критерії); 3) здатність узяти на себе зобов'язання, що випливають з членства в ЄС, включаючи точне дотримання цілей політичного, економічного, валютного союзу (критерії членства).

Таким чином, захист прав національних меншин став невід'ємною складовою політичних критеріїв членства в ЄС, що вказує на вагу та значимість цього фактора як підвалини європейської інтеграції поряд з демократією, верховенством права та захистом прав людини. Європейські стандарти забезпечення прав національних меншин зафіксовані в Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (2014). Сторони, що її уклали, засвідчують відданість тісним і тривалим відносинам, які ґрунтуються на спільних цінностях, зокрема: на повазі до демократичних принципів, верховенства права, прав людини і основоположних свобод, у тому числі прав осіб, які належать до національних меншин, недискримінації осіб, які належать до меншин, і повазі до

різноманітності та ін. Ці ж самі цінності згадуються також серед цілей політичного діалогу та реформ (ст. 4) [2].

Однією з головних проблем забезпечення прав національних меншин на шляху євроатлантичної інтеграції України слід визначити недостатнє законодавче забезпечення. Хоча захист прав національних меншин на законодавчому рівні відповідає світовим та європейським стандартам, існує потреба у вдосконаленні конкретних політико-правових механізмів забезпечення прав національних меншин та їх реалізації. Загалом до документів, які забезпечують реалізацію прав національних меншин в Україні, слід віднести: систему національних законодавчих актів; міжнародно-правові документи у цій сфері, підписані й ратифіковані Україною; підзаконні акти органів виконавчої влади; цільові галузеві програми розвитку національних меншин. Система національних законодавчих актів почала напрацьовуватися одразу після здобуття незалежності в 1990-х рр. шляхом прийняття законів, обов'язкових для будь-якої держави, що претендує на демократичний вектор розвитку. Її основу сформували Декларація прав національностей України (1991), Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992) та Конституція України (1996). Вони засвідчили, що Україна надала перевагу плюралістичній моделі етнонаціональної політики, яка передбачає демократичне співжиття всіх етносів на території держави зі збереженням та захистом самобутності кожного над інтеграційною моделлю, яка передбачає асиміляцію національних меншин [3, с. 113].

Закон України «Про національні меншини в Україні» на момент прийняття було визнано найдемократичнішим серед усіх аналогічних законодавчих актів пострадянського простору. Ним була сформована законодавча база для розвитку національних меншин та забезпечення їхніх прав. На законодавчому рівні було визнано існування національних меншин в Україні та закладено підвалини захисту їх прав. Згідно з Законом до національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою (ст. 3). Україна гарантувала

громадянам незалежно від їх національного походження рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення (ст. 1) [4].

Однак ішлося швидше про законодавче закріплення, ніж про особливості практичної реалізації прав національних меншин України. На момент прийняття Закону важливо було закласти підвалини основних демократичних інститутів, які в подальшому мали розвиватися [5, с. 457]. Наразі Закон України «Про національні меншини в Україні» не відповідає особливостям етнонаціональної ситуації та сучасним потребам національних меншин, оскільки має занадто загальний політичний характер і позбавлений конкретних механізмів захисту їх прав.

З часом виникла нагальна потреба уточнення, деталізації статусу національних меншин, закріплення прав та законодавчих процедур їх реалізації. Це стосується, зокрема, набуття статусу національної меншини, чіткого правового визначення термінів «корінний народ», «мови меншини», «етнічна група», уточнення інституту національно-культурної автономії. На формування останнього згідно із законом мають право національні меншини, але процедура його функціонування не вписана жодним нормативно-правовим актом України, тому вони не можуть скористатися перевагами національно-культурної автономії для більш ефективного забезпечення своїх прав [6, с. 83].

З прийняттям базових законів розвиток правового регулювання етнонаціональної сфери в Україні призупинився: в подальшому він здійснювався не за рахунок напрацювання національного законодавства, а переважно у спосіб ратифікації та імплементації міжнародно-правових актів. У реалізації політики щодо національних меншин Україна спирається на міжнародні та європейські стандарти, передбачені Рамковою конвенцією про захист національних меншин (1995), Європейською хартією регіональних мов або мов меншин (1992), Декларацією ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин (1992), Резолюцією ООН про права осіб, що

належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин (1995), Гаазькими рекомендаціями щодо прав національних меншин на освіту (1996), Ослівськими рекомендаціями щодо мовних прав національних меншин (1998), Лундськими рекомендаціями про ефективну участь національних меншин у суспільно-політичному житті (1999).

Наприкінці 1990-х та початку 2000-х рр. законодавці неодноразово намагалися повернутися до вдосконалення законодавства про захист прав національних меншин. Частина з них вважала, що розробка законодавчої бази, яка, з одного боку, відповідатиме реаліям та викликам сфери етнонаціональних відносин, а з іншого, наблизитиме Україну до реалізації положень ратифікованих міжнародно-правових документів, має відбуватися шляхом прийняття загального політико-правового документа (Концепції), який зафіксує цілі, завдання, пріоритети та механізми реалізації демократичної моделі етнонаціональної політики країни. Подальший же розвиток законодавчої бази відбуватиметься шляхом прийняття окремих спеціалізованих законів. Інші експерти наполягали на осучасненні, внесенні змін до Закону «Про національні меншини в Україні». Але оскільки етнонаціональні питання, зокрема захисту прав національних меншин, надзвичайно політизуються в Україні і перетворюються на джерело конфліктів, це унеможливило прийняття Концепції етнонаціональної політики та внесення змін до Закону «Про національні меншини в Україні». Законодавці воліють оминати сферу етнонаціональних відносин як конфліктогенну, що негативно позначилося на ефективності законодавчого забезпечення прав національних меншин в Україні.

На це вказують європейські інституції, які відстежують прогрес України в забезпеченні прав національних меншин. Так, у Третньому висновку щодо України (2012) Консультативний комітет Рамкової конвенції про захист національних меншин закликав Україну: 1) не зволікаючи, в тісному діалозі з представниками національних меншин створити зрозумілий законодавчий механізм набуття статусу національної меншини та відновлення прав депортованих осіб, включаючи забезпечення права на землю;

2) вжити таргетних заходів щодо захисту та запровадження принципу рівності щодо національних меншин, які перебувають у найбільш несприятливих умовах (роми, кримські татари), особливо в сфері освіти та доступу до житла; 3) відновити спеціальний орган влади з достатнім фінансовим та ресурсним забезпечення, який координував би вирішення питань, пов'язаних з захистом прав осіб, що належать до національних меншин [7, р. 2].

Остання рекомендація вказує на те, що до проблем встановлення європейських стандартів у сфері національних меншин в Україні слід віднести інституційне забезпечення захисту прав національних меншин. Головним органом влади, який регулює правовідносини в сфері захисту прав національних меншин, є Верховна Рада України, яка ухвалює відповідні закони та дає згоду на ратифікацію міжнародних договорів. Відповідно до ст. 92 Конституції України виключно законами України визначаються: права корінних народів і національних меншин; порядок застосування мов; регулювання освіти, культури; засади регулювання демографічних та міграційних процесів. Права корінних народів і національних меншин в Україні належали до предметів відання Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин. Однак у Верховній Раді IX скликання (2019 р.) було створено Комітет з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та АРК, м. Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин. Таке розширення сфери відання комітету призведе у його діяльності до втрати пріоритетності проблематики національних меншин і міжнаціональних відносин. Почасті ці питання можуть поставати на порядку денному і Комітету з питань інтеграції України з Європейським Союзом у контексті адаптації українського законодавства до законодавства ЄС, забезпечення його відповідності зобов'язанням України у рамках Ради Європи.

Вагому роль у практичному забезпеченні прав національних меншин відіграють органи виконавчої влади. Ще на початку 1990-х рр. правами національних меншин опікувалося міні-

стерство – центральним органом державної виконавчої влади у сфері міжнаціональних відносин Закон «Про національні меншини в Україні» визначив Міністерство у справах національностей України. Міністерство України у справах національностей та міграції було створене в 1993 р. Основними його завданнями, зокрема, були: забезпечення оптимального співвідношення задоволення етнокультурних потреб розвитку української нації та національних меншин; забезпечення відповідно до законодавства прав національних меншин на вільний розвиток в Україні; координація діяльності органів державної виконавчої влади щодо задоволення духовних потреб, відродження, збереження і розвитку в Україні культур, мов і традицій національних меншин.

Але внаслідок низки інституційних трансформацій статус Міністерства у 1996 р. було понижено до Державного комітету України у справах національностей та міграції (згодом релігій), а в 2010 р. в ході адміністративної реформи взагалі ліквідовано. А спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав національних меншин, на додачу до своїх прямих завдань, було визначено Міністерство культури України [8], що не сприяє високому рівню інституційного забезпечення європейських стандартів прав національних меншин. Україна потребує формування спеціального виконавчого органу влади, до компетенції якого будуть віднесені питання формування етнонаціональної політики загалом та захисту прав національних меншин зокрема.

Оскільки поки що прогресу у формуванні сучасної європейської правової бази захисту прав національних меншин в Україні не спостерігається, Консультативний комітет Рамкової конвенції про захист національних меншин повторив цю рекомендацію в Четвертому висновку щодо України (2018). Також Комітет рекомендував Україні сприяти повазі та міжкультурному порозумінню між різними групами суспільства; пропагувати толерантність та міжкультурний діалог у всьому суспільстві; стежити, щоб у ході децентралізації та зміни адміністративних кордонів не порушувалися права національних меншин; напрацю-

вати у діалозі з усіма зацікавленими групами чіткі законодавчі та політичні рамки використання мов, щоб забезпечити гарантії захисту та використання мов усіх меншин [7, р. 2].

Отже, до третьої, найактуальнішої наразі групи проблем забезпечення європейських стандартів прав національних меншин в Україні слід віднести питання захисту мов національних меншин та забезпечення освіти мовами національних меншин. Саме вони не лише викликають політичні дискусії в середовищі національних меншин та внутрішні конфлікти, а й провокують загострення відносин зі сусідніми державами, які намагаються на підставі начебто дискримінації Україною національних меншин загальмувати євроатлантичний поступ держави.

Захист мов національних меншин в Україні почав політизуватися в ході імплементації Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (1992). Україна приєдналася до Хартії в 1996 р., але ратифікація документа затягнулася через політичні суперечності. Вперше Хартія була ратифікована Законом України № 1350-14 «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, 1992 р.» (2000), однак він був визнаний неконституційним на підставі рішення Конституційного Суду України № 9-рп/2000 від 12.07.2000 р. Ратифікація Хартії відбулася через три роки – 2003 р. [9, с. 198], але це не поклало край критиці змісту документа та особливостей його реалізації в Україні. Наріжним каменем став переклад українською мовою основного терміна (*regional or minority languages*), що вплинуло на визначення переліку мов, які захищаються Хартією в Україні. Тому положення Хартії застосовуються до мов найчисленніших національних меншин України: білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської [10]. Але до цього переліку не потрапили мови нечисленних національних меншин, які насправді перебувають під загрозою зникнення і потребують посиленого правового захисту та державної підтримки. Також цей перелік викликав невдоволення в середовищі політизованих етноспільнот. Так, русини, караїми,

кримчаки та ін. неодноразово вказували на дискримінаційний характер тлумачення Хартії та вимагали внесення відповідних змін до законодавства.

Хоча Європейська хартія регіональних мов або мов меншин в Україні була прийнята у перекладі, який суттєво видозмінює її оригінальний зміст і закон про її ратифікацію на цій підставі неодноразово намагалися скасувати, саме на його основі за часів президента В. Януковича було прийнято Закон України «Про засади державної мовної політики», який продовжив практику викривленого правозастосування Хартії в контексті захисту регіональних мов, але втратив чинність, як такий, що не відповідає Конституції України на підставі рішення Конституційного Суду України № 2-р/2018 від 28.02.2018. Зрештою, в 2019 р. було прийнято Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», в якому вже не згадується поняття «регіональна мова або мова меншини», яке викликало деструктивні процеси в середовищі національних меншин та міжетнічній взаємодії. Натомість, у Законі зазначається, що порядок застосування кримськотатарської мови та інших мов корінних народів, національних меншин України у відповідних сферах суспільного життя визначається законом щодо порядку реалізації прав корінних народів, національних меншин України (ст. 2) [11]. І хоча цей нормативно-правовий акт ще не прийнято, Україна в ході євроатлантичної інтеграції відновила процес удосконалення законодавства в частині наближення до європейських стандартів захисту прав національних меншин.

Однак цей процес відбувається зі суттєвими труднощами, оскільки наштовхується на політизацію та нерозуміння з боку низки сусідніх держав. Так, Росія двічі скликала засідання Ради Безпеки ООН для обговорення Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», наполягаючи на тому, що він суперечить усім міжнародно-правовим актам із захисту прав національних меншин, а також є «насильницькою українізацією країни» [12]. Хоча засідання завершилися без ухвалення жодних резолюцій або рішень, ООН висловила

сподівання на те, що Україна найближчим часом напрацює законопроект, спрямований на захист прав національних меншин та їх мов.

Раніше Угорщина та Румунія звинуватили Україну в мовній асиміляції національних меншин. Конфлікт виник у зв'язку з ухваленням Закону України «Про освіту» (2017 р.), ст. 7 якого визначає мовою освітнього процесу в закладах освіти України державну мову. Що ж стосується осіб, які належать до національних меншин, їм гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної та початкової освіти, поряд із державною мовою, мовою відповідної національної меншини [13]. Це право не поширюється на заклади загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти. Однак їм гарантується право на вивчення мови національної меншини в комунальних закладах загальної середньої освіти або через національні культурні товариства.

Відмова від середньої освіти мовами національних меншин у регіонах їх компактного проживання була викликана тим, що представники національних меншин демонструють дуже низький рівень володіння державною мовою та, відповідно, інтеграції в українське суспільство саме через незнання державної мови. Це сприяє ізоляції національних меншин, поширенню серед них сепаратистських настроїв – орієнтації виключно на етнічні батьківщини [14, с. 368]. Але Угорщина, вимагаючи вилучення цих начебто недемократичних змін з освітнього законодавства України, оголосила про блокування всіх подальших рішень Європейського Союзу, спрямованих на зближення з Україною, та пообіцяла ініціювати перегляд Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

Ставши на шлях євроінтеграції, Україна взяла на себе зобов'язання у сфері захисту мовних прав національних меншин. Однак жоден міжнародний документ (за винятком суперечливої Європейської хартії регіональних мов або мов меншин), ратифікований Україною, не зобов'язує державу гарантувати

середню, а тим більше вищу освіту мовами національних меншин. Тому Україна відправила Закон України «Про освіту» на експертизу до Венеціанської комісії (дорадчий орган Ради Європи з питань конституційного права), яка констатувала, що сприяння посиленню державної мови та її обов'язковість для всіх громадян є законною і навіть похвальною метою держави, але рекомендувала розпочати діалог з національними меншинами щодо мовного питання в освіті та продовжити перехідний період для впровадження змін в освіті [15].

Розширення мовних прав національних меншин є рекомендованою, але не обов'язковою практикою, позаяк в сучасних етнополітичних умовах може загрожувати національній безпеці та територіальній цілісності України. Тому Україна закликала сусідні держави утриматися від подальшого вільного тлумачення рекомендацій Венеціанської комісії та припинити політизацію питання освітнього закону.

Утім, Угорщина не припиняє звинувачувати Україну в недотриманні прав національних меншин, і надалі блокуючи євроатлантичні прагнення України, зокрема, проведення засідань Комісії Україна – НАТО. Північноатлантичний Альянс солідарний з Угорщиною, яка наполягає на тому, що Україна повинна імплементувати рекомендації Венеціанської комісії, однак між сторонами конфлікту є різнотлумачення цих рекомендацій, що не сприяє досягненню згоди. Наразі Угорщина обіцяє скасувати блокування атлантичної інтеграції України у разі ухвалення змін до Законів «Про освіту» та «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Останній нормативно-правовий акт, на думку міністра закордонних справ Угорщини, «робить неможливим використання угорської мови та мови решти національних меншин у сфері державного управління, ЗМІ і культурі» [16], що начебто суперечить нормам міжнародного права.

Хай там що, для продовження євроатлантичного інтеграційного поступу Україні доведеться шукати компроміс з Угорщиною як державою-членом НАТО і ЄС та вносити зміни до

законодавства, які б розширювали мовні права національних меншин незважаючи на ризики, які несуть вони на нинішньому етапі державотворення для територіальної цілісності держави. Зараз Україні, територія якої стала об'єктом військової агресії з боку Російської Федерації, яка почалася під приводом захисту мовних прав російської національної меншини, доводиться балансувати між протидією сепаратизму, захистом суверенітету, гарантуванням національної безпеки, з одного боку, та поглибленням демократизації, розширенням прав національних меншин у межах євроатлантичної інтеграції, які можуть бути використані агресором, з іншого. Президент України, зокрема, вважає, що Верховна Рада має прийняти новий всеосяжний закон про права національних меншин [17].

---

1. План дій Україна – НАТО // Міністерство юстиції України. URL: <http://old.minjust.gov.ua/2649>.

2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікована Законом України № 1678-VII від 16.09.2014.

3. Правові засади державної етнонаціональної політики в Україні: монографія / Кресіна І., Коваленко А., Лойко Л., Стойко О., Явір В., Вітман К., Кіссе А., Асланов С., Грицяк Д., Голденштейн К. Київ: Логос, 2011. 400 с.

4. Про національні меншини в Україні: Закон України // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 36. ст. 529.

5. Кресіна І. О. Статус національних меншин як фактор етнокультурного розколу України // Держава і право. 2013. Вип. 59. С. 455–461.

6. Етнокультурна автономія як інститут забезпечення прав національних меншин: світовий досвід і Україна: наукова записка / Кресіна І., Явір В., Ходаківський М. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корещького НАН України, 2018. 120 с.

7. Third Opinion on Ukraine of the Advisory Committee on the Implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities. Strasbourg, 28 March 2013. 65 p.

8. Положення про Міністерство Культури України: постанова КМУ від 3 вересня 2014 р. № 495. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244908502&cat_id=244908427.

9. Кресіна І. О., Явір В. А. Проблеми імплементації норм міжнародного права у національне законодавство про мови // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 398.

10. Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин: Закон України // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 30. Ст. 259.

11. Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України // Відомості Верховної Ради України. 2019. № 21. Ст. 81.

12. Рада безпеки ООН обговорила закон України про мову без ухвалення жодних рішень. URL: <https://www.unian.ua/politics/10619997-rada-bezpeki-onn-obgovorila-zakon-ukrajini-pro-movu-bez-uhvalennya-zhodnih-rishen.html>.

13. Про освіту: Закон України // Відомості Верховної Ради. 2017. № 38-39. Ст. 380.

14. Явір В. А. Права національних меншин на освіту рідною мовою в Україні: аналіз законодавчих ініціатив // Правова держава. 2018. Вип. 29. С. 367–375.

15. Opinion on the Provisions of the Law on Education of 5 September 2017 Which Concern the Use of the State Language and Minority and Other Languages in Education // Venice Commission. URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2017\)030-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2017)030-e).

16. Закон про мову робить неможливим використання угорської мови у публічному просторі П. Сійярто // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-szijarto-ukraine-hungary/29538140.html>.

17. 100 днів президента України // ТСН. URL: <https://tsn.ua/video/video-novini/100-dniv-prezidenta-volodimira-zelenskogo.html>.